

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Consensuspolitiek in Nederland: Een studie naar de politieke besluitvormingscultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw
Heine, J.A.H.

Citation

Heine, J. A. H. (2019, November 28). *Consensuspolitiek in Nederland: Een studie naar de politieke besluitvormingscultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/80842>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/80842>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:
<http://hdl.handle.net/1887/80842>

Author: Heine, J.A.H.

Title: Consensuspolitiek in Nederland: Een studie naar de politieke besluitvormingscultuur in de tweede helft van de twintigste eeuw

Issue Date: 2019-11-28

15 De casussen vergeleken en gekarakteriseerd

In dit hoofdstuk volgt een nadere analyse, vergelijking en karakterisering van de besluitvorming over de politieke kwesties uit de hoofdstukken 4 t/m 14. Het doel is daarbij om de overeenkomsten, verschillen en nuances in de politieke besluitvorming over de kwesties bloot te leggen.

15.1 Analyse en vergelijking

De bestudeerde politieke kwesties zijn lastig in de dichotomie van de consensus- en meerderheidspolitiek te plaatsen. Slechts enkele casussen zijn eronder te scharen, terwijl de meeste casussen in geen van beide categorieën vallen of kenmerken hebben van zowel consensus- als meerderheidspolitiek. Een zuivere vorm van consensuspolitiek was in de bestudeerde politieke debatten eigenlijk niet te herkennen. Het streven van de partijen was over het algemeen er niet op gericht om vanuit een bepaald democratisch ideaal zoveel mogelijke overeenstemming te verkrijgen tussen de partijen in het parlement. Zichtbaarder was een *pragmatisch* streven om politieke meerderheden te smeden om daarmee de coalitiepolitiek te kunnen voortzetten. Alleen de besluitvorming over de Organisatiewet Sociale Verzekeringen (OSV, 1952) is met enige creativiteit als een voorbeeld van de ideaaltypische consensuspolitiek te beschouwen. De Stelselherziening (1986) en de Wet Toetsing Levensbeëindiging (WTL, 2002) waren meer majoritair van karakter, terwijl de abortuswetgeving van 1982, de euthanasiewetsvoorstellen van de kabinetten-Lubbers I, II en III en de WAO-hervormingen na een 'strijd over de spelregels' als inhoudelijke compromissen binnen ideologische verdeelde coalities zijn te karakteriseren. De besluitvorming over de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO, 1966) en de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW, 1976) worden gekenmerkt door een sterk gedepolitiseerde besluitvorming.

15.1.1 Consensuspolitiek

Bij de politieke besluitvorming over de OSV volgden de politieke elites de spelregels van de consensuspolitiek. Het kabinet was leidend in de besluitvorming. Het stelde breed samengestelde adviescommissies in die reeds in de pre-parlementaire fase bijdroegen aan het overbruggen van inhoudelijke tegenstellingen. Daarbij zorgden leden van het kabinet – en indirect ook het parlement – ervoor dat de kwestie niet te gepolariseerd raakte. Uiteindelijk werd de OSV weliswaar zonder de steun van coalitiepartij PvdA aangenomen, maar haar tegenstem leidde opvallend genoeg niet tot een kabinetscrisis.

Om deze casus toch te kunnen classificeren als een vorm van consensuspolitiek moet er worden gekeken naar de manier waarop het kabinet de grotere achterliggende

kwestie van de ordening van de sociale zekerheid wist te regelen. De Organisatiewet leidde namelijk niet tot een crisis doordat de sociaaldemocratische ministers het gevoelige punt van de publieke uitvoering van de ouderdomsverzekering wisten te *depolitiseren* door dit aspect uit het wetsvoorstel te lichten. Hierdoor kon in de jaren daarna nog altijd het ‘grotere compromis’ worden gesmeed van een gemengd sociaal-zekerheidsstelsel met werknemers- en volksverzekeringen en met publieke en private uitvoeringsorganisaties. Dit compromis tussen een parlementaire meerderheid van ‘zelfdoeners’ en een substantiële minderheid die de voorkeur had voor een publieke uitvoering is als een vorm van consensuspolitiek te beschouwen. Desalniettemin was dit compromis toch vooral ook een compromis binnen coalitieverband. De sociaaldemocraten droegen regeringsverantwoordelijkheid en daardoor konden de ‘zelfdoeners’ niet geheel om hen heen.

15.1.2 Meerderheidspolitiek

Meerderheidspolitiek was dominant in situaties waarin er sprake was van overeenstemming binnen de coalitie. Het kabinet en de coalitiefracties hadden dan maar beperkt de neiging om de besluitvorming te verbreden voorbij de eigen coalitiegrenzen. Een dergelijke attitude was vooral te zien in de besluitvorming over de Stelselherziening (1986) en de WTL (2002).

De coalitie van CDA en VVD probeerde tijdens de besluitvorming over de Stelselherziening geenszins de belangen en opvattingen van de kritische oppositie te integreren in het beleid. Men had een parlementaire meerderheid voor de in hun ogen noodzakelijke en dringende hervormingen van de sociale zekerheid. Deze meerderheid bepaalde vervolgens de inhoud en de richting van de hervormingen, terwijl de oppositie, die niet nodig was voor een parlementaire meerderheid, in deze kwestie buitenspel bleef staan. In het debat over de WTL waren de paarse coalitiepartijen eensgezind over de legalisering van euthanasie en was een substantieel deel van de oppositie tegen het wetsvoorstel. De besluitvorming kreeg echter een gematigd majoritair karakter doordat de coalitie de ideologische tegenstellingen niet versterkte. De coalitiepartijen benaderden de kwestie met enige terughoudendheid en dit leidde tot een relatief gematigd wetsvoorstel. De echte gevoelige kwesties, zoals het vraagstuk van het voltooid leven, werden niet door deze wet geregeld en men benadrukte dat het wetsvoorstel vooral de bestaande praktijk moest regelen. Hierdoor loste de politieke verdeeldheid enigszins op, of deze althans niet nog verder uitvergroot, en werd de eens zo gepolariseerde kwestie een meer ‘normale’ kwestie, die na zo’n lange aanloop wel op basis van een normale parlementaire meerderheid kon worden geregeld.

15.1.3 Compromissen in politiek verdeelde coalities

In de meeste van de bestudeerde kwesties was dus noch consensuspolitiek noch meerderheidspolitiek de regel. Als er geen sprake was van meerderheidspolitiek dan was een andersoortige politiek zichtbaar waarin weliswaar de consensusregels werden gevolgd, maar uitsluitend om binnen coalitieverband de tegenstellingen te overbruggen en compromissen te sluiten. Dit was vooral het geval bij die kwesties waarin de politieke scheidslijnen dwars door de coalitie heenliepen, zoals dat het geval was bij de debatten over crematie, abortus, euthanasie en de hervorming van de sociale zekerheid (WAO) begin jaren negentig. Dit waren vaak moeizame besluitvormingsprocessen waarin de coalitiepartijen geenszins de neiging hadden om het proces te compliceren door samen te werken met de oppositie. Een extra breed parlementair draagvlak van coalitie- en oppositiefracties voor de wetsvoorstellen werd in dergelijke situaties niet nagestreefd en het gesloten compromis diende alleen te rusten op de relatief smalle parlementaire basis van alleen de coalitiefracties.

De besluitvorming over de Crematiewet (1955) is te zien als een duidelijk voorbeeld van een dergelijke interngerichte compromispolitiek in coalitieverband. De legalisering van crematie was in het Nederland van de jaren vijftig nog een groot religieus-ethisch vraagstuk. De 'seculiere' partijen neigden naar het gelijkstellen ervan met begraven, maar voor de confessionele partijen was dat ondenkbaar, omdat dit inging tegen de heersende christelijke zeden van het land. Het kabinet wist in eigen gelederen een compromis te smeden dat steun kreeg van de coalitiefracties: de confessionele drie (KPV, ARP, CHU) en de PvdA. Dit compromis was reeds in de pre-parlementaire fase voorbereid door een levensbeschouwelijk breed samengestelde commissie met voor- en tegenstanders van cremieren. Het compromis had men gevonden in de creatieve oplossing van het legaliseren van crematie zonder het gelijk te stellen aan begraven. Deze oplossing werd mogelijk doordat de leidende politici binnen de coalitie de consensusregels volgden. Bij de parlementaire behandeling stelden de coalitiefracties zich vervolgens terughoudend, zakelijk en niet-ideologisch op, waardoor het kabinet het moeizaam gesloten compromis ongeschonden langs de zeer kritische oppositie van liberalen en communisten kon loodsen.

Deze vorm van interngerichte compromispolitiek is echter niet vanzelfsprekend. Bij die kwesties waarover de politiek sterk verdeeld was en deze verdeeldheid terugkeerde in de coalitie, dreigde het proces van compromisvorming binnen de coalitie vaak vast te lopen en volgde er een strijd over de spelregels van de politiek. Deze strijd ging in de kern over de vraag of alleen de parlementaire meerderheid leidend moest zijn of dat er een compromis gezocht moest worden tussen de meerderheid en de minderheid in het parlement. Een dergelijke situatie, waarin de coalitie intern verdeeld is en zich een alternatieve parlementaire meerderheid aandient, biedt

immers aan de oppositie de mogelijkheid om de coalitiepartijen tegen elkaar uit te spelen en de besluitvorming langs de spelregels van de meerderheidspolitiek te laten verlopen. Drie uitkomsten zijn dan mogelijk: allereerst kan door het kabinet alsnog een compromis tussen de coalitiefracties worden afgedwongen. Ten tweede kan er een situatie ontstaan waarbij de verhoudingen op coalitieniveau dermate gepolariseerd raken dat er wordt besloten het politieke vraagstuk tot een vrije kwestie te maken. Er worden dan binnen de coalitie geen of slechts enkele procedurele afspraken gemaakt om daarmee de uitkomst van de besluitvorming in beginsel over te laten aan het vrije spel der meerderheidsvorming in het parlement. Een derde mogelijkheid is dat er afspraken worden gemaakt over de besluitvormingsprocedure die erop gericht zijn om binnen de coalitie een inhoudelijk compromis te kunnen smeden. Dit is een vorm van uitstel om binnen de coalitie tijd te winnen voor de zoektocht naar een inhoudelijk compromis.

Bij verschillende kwesties was de coalitie verdeeld en poogde de oppositie de coalitiepartijen tegen elkaar uit te spelen. Dit gebeurde onder andere in het abortus- en euthanasiedebat. Bij deze vraagstukken was de politiek weliswaar verdeeld, maar volgden kabinet en parlement in het begin van de besluitvorming nog wel de spelregels van de consensuspolitiek. De grondhouding was terughoudend, zakelijk en compromisgericht. De kwesties werden gedepolitiseerd door ze te benaderen als primair een onderwerp van artsen en juristen. Daarbovenop werden, geheel naar de spelregel van de *evenredigheid*, breed samengestelde commissies ingesteld om de thematiek te bestuderen en om geleidelijk een breed gedragen compromis te smeden. Een dergelijk consensueel besluitvormingsproces kwam gaandeweg echter onder druk te staan, omdat een substantieel deel van het parlement – en dan vooral de oppositiepartijen – de besluitvorming als ondemocratisch ging beschouwen. Het kabinet depolitiseerde en stelde uit, maar tegelijkertijd werd een parlementaire meerderheid genegeerd en een open debat in het parlement over het onderwerp vermeden. Hierop volgde bij met name de progressieve oppositie een omslag in attitude. Zij liet haar initiële terughoudendheid varen en pakte de ‘wapenen van het parlement’ op en probeerde daarmee de besluitvorming te forceren. Vooral het indienen van initiatiefwetsvoorstellen zou een grote impact hebben op de besluitvorming. In 1970 kwam de PvdA met een initiatiefwetsvoorstel voor de legalisering van abortus provocatus en in 1984 kwam D’66 met een initiatiefwetsvoorstel voor de legalisering van actieve euthanasie. In beide gevallen waren de initiatiefwetsvoorstellen bedoeld als een alternatief voor een mogelijk intern compromis op kabinetsniveau en werden deze ingezet om de besluitvorming in progressieve richting te laten afbuigen.

Het indienen van deze initiatiefwetsvoorstellen luidde bovenal een strijd in over de spelregels van de politiek. Deze strijd ging in de kern over de vraag of de kwes-

tie geregeld moest worden op kabinetsniveau, waar tegengestelde posities tussen christendemocraten enerzijds en sociaaldemocraten of liberalen anderzijds verenigd moesten worden, of in het parlement waar in beginsel een duidelijke 'seculiere' meerderheid was voor liberalisering. Een initiatiefwetsvoorstel betekende begin jaren zeventig bij het abortusdebat en in het begin van de jaren tachtig bij het euthanasiedebat dat de initiatiefnemers – en de fracties die dit steunden – niet langer een compromis nastreefden op kabinetsniveau, maar dat zij vanuit een majoritaire grondhouding poogden een zo sterk mogelijke doorwerking van hun ideologische preferenties te bewerkstelligen, desnoods ten koste van de eenheid binnen de coalitie en de belangen en overtuigingen van de minderheid.

Door dit *parlementaire activisme* werd het volgen van de regel *regering regeert* steeds moeilijker. Het zwaartepunt van de besluitvorming dreigde van het kabinetsniveau naar het parlement te verschuiven waar een duidelijke alternatieve meerderheid was. Ook bemoeilijkte dit activisme de mogelijkheid voor het kabinet om vanuit een meer 'onafhankelijke' positie boven het parlement een compromis te smeden tussen de coalitiefracties.

De abortuskwestie werd hierdoor midden jaren zeventig bijna op majoritaire wijze geregeld. Tijdens de formatie van het kabinet-Den Uyl (1973–1977) spraken de leidende politici af om de besluitvorming over dit gevoelige thema aan het parlement over te laten. Abortus werd een vrije kwestie en het kabinet poogde niet langer de tegenstellingen te bemiddelen. Deze opzet leidde tot een PvdA-VVD-initiatiefwetsvoorstel dat een meerderheid in de Tweede Kamer zou krijgen, maar in de Eerste Kamer zou stranden, waardoor een compromis tussen christendemocraten en liberalen of sociaaldemocraten toch weer mogelijk werd. Deze ommekeer in de besluitvorming van majoritair naar compromisgericht was echter alleen mogelijk doordat leidende politici in het kabinet een hernieuwde samenwerking tussen de coalitiepartijen afdwongen. Minister van Justitie Van Agt poogde dit bij de besluitvorming over de initiatiefwetten al te doen door meermaals te dreigen met het onthouden van zijn contraseign aan het initiatiefwetsvoorstel van de PvdA en de VVD. Hiermee werd voor deze partijen gaandeweg duidelijk dat een nieuwe abortuswet onhaalbaar werd zonder een vergelijk met de christendemocraten.

Bij de kabinetsformatie in 1977 stond abortus weer op de agenda. De kwestie werd door het CDA en de VVD tijdens de formatie al grotendeels gedepolitiseerd door afspraken te maken over de besluitvormingsprocedure in plaats van afspraken te maken over de inhoud van een nieuwe abortuswet. In beginsel werd besloten om de kwestie op kabinetsniveau te regelen, maar met de clausule dat als het kabinet niet binnen een bepaalde tijd eruit zou komen, het initiatief voor een nieuwe abortuswet zou worden overgelaten aan het parlement.

Een interventie, die vergelijkbaar was met die door Van Agt op het abortusdossier, werd in 1985 bij de euthanasiekwestie gedaan door minister-president Lubbers en minister van Justitie Korthals Altes. Zij trokken de besluitvorming weer naar zich toe, toen het initiatiefwetsvoorstel van D'66, mede door de steun van de coalitiefractie VVD, een parlementaire meerderheid dreigde te krijgen en zij poogden daarmee de regel *regering regeert* te bevestigen. Het kabinet-Lubbers I kwam daarop met een Proeve van een wetgeving en plaatste dit nadrukkelijk tegenover het initiatiefwetsvoorstel van D66 dat vervolgens door het kabinet als onacceptabel werd verklaard. Als het parlement nog een wetswijziging wenste, dan kon dat alleen nog langs de door het kabinet in de Proeve uitgezette denkrichting. Dit machtswoord was vooral bedoeld om de VVD-fractie onder druk te zetten. Een impasse was het gevolg, maar een weg uit de impasse werd gevonden door afspraken te maken over de verdere besluitvormingsprocedure. De kern van deze *depolitiserings* was dat zowel de Proeve als het initiatiefwetsvoorstel van D66 voor advies zouden worden voorgelegd aan de Raad van State en dat op basis van deze bijzonder consultatie een besluit zou worden genomen over de opzet van een nieuwe euthanasiewet. Door dit machtswoord was duidelijk geworden dat, indien het CDA in het kabinet zou zitten, een wettelijke regeling altijd een compromis zou betekenen tussen de christendemocraten enerzijds en de sociaaldemocraten of liberalen anderzijds. De wetsvoorstellen van de kabinetten-Lubbers II en III lagen dan ook in het verlengde van de Proeve en zijn te beschouwen als beperkte wettelijke regelingen van de vrijer wordende euthanasiepraktijk en kenden daarmee ook een sterk compromiskarakter.

De interventies vanuit het kabinet in het abortus- en het euthanasiedebat waren dus primair erop gericht om een inhoudelijk compromis te forceren en ervoor te zorgen dat er in de besluitvorming rekening werd gehouden met de opvattingen van een substantiële minderheid binnen de coalitie, in dit geval de christendemocraten.

Deze dynamiek, waarbij door leidende politici in het kabinet een compromis werd afgedwongen, was ook te herkennen in de besluitvorming over de Wet TBA begin jaren negentig. Ook hier dreigde de kwestie te worden beslecht door het vrije spel der parlementaire meerderheidsvorming. De besluitvorming werd vooral onder druk gezet door een activistische opstelling vanuit het parlement en dan met name door de regeringsfracties van de PvdA en het CDA. De coalitiefracties politiseerden de kwestie, stelden eisen en formuleerden breekpunten. Het overleg tussen het kabinet en de coalitiefracties over het wetsvoorstel en aanvullende hervormingen verliep mede hierdoor uiterst moeizaam. Daarop probeerde minister-president Lubbers de besluitvorming – enigszins geforceerd – vlot te trekken door een laatste 'compromisvoorstel' op tafel te leggen met de mededeling dat indien de fracties dit voorstel niet zouden accepteren het een vrije kwestie zou worden. Toen de PvdA-fractie niet akkoord ging, trad de CDA-fractie direct in overleg met de VVD-fractie

over een vergaande hervorming van de WAO. Inhoudelijk dreigde een deal die sterk zou afwijken van het standpunt van de sociaaldemocratische coalitiepartner en de linkervleugel van de christendemocraten. Een dergelijk akkoord was vooral voor de PvdA politiek onverteerbaar en daarmee vormde het ‘vrije spel’ ook een bedreiging voor het voortbestaan van het kabinet. Om een slechte deal en een kabinetscrisis te voorkomen werd opnieuw vanuit het kabinet geïntervenieerd. De twee regeringsfracties werden vanuit het kabinet onder druk gezet om een compromis te sluiten met uiteindelijk als resultaat het ‘Akkoord van Bergschenhoek’.

De abortuswet van 1982, de euthanasiewetsvoorstellen van de kabinetten-Lubbers I, II en III en de WAO-hervormingen waren inhoudelijke compromissen binnen ideologisch verdeelde coalities. Dit waren weliswaar compromissen, maar dat laat onverlet dat deze compromissen in hoge mate werden bepaald door een parlementaire meerderheid op de kwestie die niet samenviel met de coalitiefracties. Bij de religieus-ethische kwesties stond een progressieve meerderheid van liberalen en sociaaldemocraten tegenover een conservatievere minderheid van christendemocraten. De aanwezigheid van deze progressieve meerderheid leidde tot liberale abortus- en euthanasiewetten. De inhoud van de abortuswet van 1982 en het feit dat het eerste paarse kabinet niet direct met nieuwe euthanasiewetgeving kwam, wijzen op deze dynamiek. In het debat over de hervorming van de sociale zekerheid was een vergelijkbare dynamiek te zien. Daar stond een centrumrechtse hervormingsgezinde meerderheid van christendemocraten en liberalen tegenover een centrumlinkse minderheid van voornamelijk ‘keynesiaanse’ sociaaldemocraten. Als de PvdA in het kabinet-Lubbers III te weinig in de richting van het CDA zou opschuiven, dan zouden de christendemocraten altijd onderdelen van hun hervormingsplannen met de VVD kunnen regelen. Kon dit niet direct, dan was er wel de mogelijkheid om dat in een volgende coalitie te regelen. Een compromis op één van deze kwesties kon dus nooit te sterk afwijken van de meerderheidsopvatting in het parlement, omdat voor één van de coalitiepartijen er altijd een alternatieve parlementaire meerderheid was waarmee zij de kwestie kon regelen.

15.1.4 Gedepolitiseerde besluitvorming

Naast een strijd over de spelregels was in enkele van de casussen ook het tegendeel daarvan te herkennen, namelijk een sterk gedepolitiseerde besluitvorming. Zo vond de ‘uitbouw van de sociale zekerheid’ in een tamelijk apolitieke sfeer plaats. De WAO (1966) en de AAW (1976) werden met vrijwel volledige parlementaire steun aangenomen. De besluitvorming over deze sociale zekerheidswetten werd gekenmerkt door een *zakelijke* gerichtheid op het regelen van de kwesties en daarbij werden in de debatten zelfs de kleinste verschillen gedepolitiseerd. Het resultaat was dat het sociale zekerheidsbeleid in deze jaren rustte op een brede parlementaire basis die breder was dan alleen de coalitiefracties.

Een mogelijke verklaring voor deze gedepolitiseerde besluitvorming ligt in het belang dat de partijen hechtten aan het voltooiën van het stelsel van sociale zekerheid.¹¹⁹⁴ Door deze sterke gerichtheid op het voltooiën van het gebouw van de sociale zekerheid verdwenen de ideologische en beleidsmatige tegenstellingen – die al niet bijzonder groot waren – vrijwel volledig naar de achtergrond. In het debat over de WAO werd deze gerichtheid bij de meeste partijen ook nog eens gedragen door een bijzonder principiële benadering van het wetsvoorstel en een sterk geloof in de zegenrijke uitwerking van de nieuwe wet. Hiermee werd het belang van de WAO vergroot en dit had als bijkomend effect dat kritische geluiden uit het werkveld of scherpe wetstechnische analyses vanuit het parlement in deze sfeer van politiek conformisme vrijwel volledig verstomden. J.C. Kennedy heeft in dezen gewezen op het destijds in Nederland aanwezige ‘onverbidelijke geloof in de komst van het moderne leven’ en in de ‘onvermijdelijkheid van verandering’.¹¹⁹⁵ Dit ‘historisme’ gevat in ‘de retoriek van vernieuwing’ had volgens Kennedy twee functies, allereerst leidde het ertoe dat de Nederlandse politiek geen uitgesproken conservatieve politieke partij kende. Hierdoor ontstond er een eenzijdig ‘progressief’ politiek spectrum en viel de steun voor de status quo feitelijk weg.¹¹⁹⁶ Ten tweede, en nog belangrijker, bood dit historisme in deze periode de elites ‘onmiskerbare aanwijzingen’ waarop het ‘consensus-beleid’ kon worden gebaseerd en dit verenigde de verschillende politieke partijen.¹¹⁹⁷ Het optimisme over de mogelijkheid van een rechtvaardigere toekomst was in deze jaren de gemene deler en daarbij paste een modern stelsel van sociale zekerheid met een ruimhartige arbeidsongeschiktheidswetgeving.

Ook het debat over de AAW kenmerkte zich door een parlementbrede overeenstemming over het wetsvoorstel. Dit was echter niet gestoeld op diepgaande principiële beschouwingen over de grondslag van de wet, maar vooral door een besef dat deze wet voor een belangrijk deel van het electoraat bijzonder belangrijk was. Problematische aspecten van de arbeidsongeschiktheidswetgeving, zoals de betaalbaarheid en de snelle groei van het aantal arbeidsongeschikten, werden in het debat weliswaar benoemd, maar hierop volgde geen brede en inhoudelijk diepgaande discussie. Pas in de jaren daarna werd het betaal- en beheersbaarheidsvraagstuk dermate urgent, dat het één van de beeldbepalende politieke kwestie zou worden.

¹¹⁹⁴ J.Th.J. van den Berg benadrukt dat het genereuze socialezekerheidsstelsel juist kan worden gezien als een resultaat van een zekere ‘opwaartse rivaliteit’ tussen de partijen. In de electorale strijd tussen met name de PvdA en de KVP om de katholieke arbeider boden deze partijen tot halverwege de jaren zestig tegen elkaar op als het ging om de invoering van allerlei genereuze sociale arrangementen. Deze electorale strijd vormde een sterke impuls bij de uitbouw van de verzorgingsstaat. (Van den Berg 1992, p.39.)

¹¹⁹⁵ Kennedy 1995, p.14-15.

¹¹⁹⁶ Kennedy 1995, p.18.

¹¹⁹⁷ Kennedy 1995, p.18-21.

